

Bütün kâinatı ihata eden bir nurdan hiçbir şey gizlenemez.

Şule'nin Zeyli

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

İ'lem eyyühe'l-aziz! Bütün kâinatı ihata eden bir nurdan hiçbir şey gizlenemez. Ve gayr-ı mütenahî bir daire-i kudretten bir şey hariç kalmaz. Ve illâ gayr-ı mütenahînin tenahisi lâzım gelir.

Ve keza hikmet-i İlahiye her şeye değeri nisbetinde feyiz veriyor. Ve herkes bardağına göre denizden su alabilir.

Ve keza mukaddir olan Kadîr-i Hakîm'in büyüğe olan teveccühü, küçüğe olan teveccühüne mani olamaz.

Ve keza maddeden mücerred zahir ve bâtın olan muhit bir nazara, en büyük bir şey gibi en küçük bir şeyi veya nev bir ferdini gizletemez.

Ve keza küçük olan bir şey, mazhar ve mahal olduğu sanat nisbetinde büyür. Ve küçük şeylerin neveleri büyük olurlar.

Ve keza azamet-i mutlaka şirketi aslâ kabul etmez.

Ve keza fevkalâde bir suhuletle, hârika bir süratle, mu'ciz bir itkan ve intizamla cûd-u mutlakdan akan âsârdan anlaşılıyor ki mikrop gibi en küçük ve daha küçük havaî, maî, türabî hayvanlar boş zannedilen âlemin yerlerini doldurmuşlardır.

Bütün kâinatı ihata eden bir nurdan hiçbir şey gizlenemez. Ve gayr-ı mütenahî bir daire-i kudretten bir şey hariç kalmaz. Ve illâ gayr-ı mütenahînin tenahisi lâzım gelir.

Bütün kâinatı ihata eden bir nurdan hiçbir şey gizlenemez ... en gizli sırlar bile onun nazarında açıktır. Çünkü saklanmak, ancak görmeyen bir nazardan kaçmakla mümkündür. Hâlbuki o nur, yalnız zahiri değil, bâtının en derin katmanlarını da ihata eder; kalplerin gizlediğini, akılların sakladığını, niyetlerin en ince kıvrımlarını dahi açığa çıkarır. Zira onun ihatası, mekânla kayıtlı olmadığı gibi, zamanla da sınırlı değildir; olmuşu da bilir, olanı da görür, olacak olanı da kuşatır. Bu yüzden en karanlık zannedilen sırlar bile, o nurun karşısında gündüz gibi aşikârdır.

إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْفَىٰ عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ؟

Şüphesiz ki ne yerde ne de gökte hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz.

هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ؟ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ
الْحَكِيمُ

O, sizi rahimlerde, dilediği gibi şekillendirendir. O'ndan başka ilâh yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.

Âl-i İmrân Sûresi 6. 7 Ayet

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ

“İnsanı biz yarattık ve nefsinin ona fısıldadıklarını da biliriz.”

(Kaf, 50:16)

يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ

“O, onların önlerindeki (geleceği) ve arkalarındaki (geçmişini) bilir.” (Bakara, 2:255)

...مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ

“Üç kişinin gizli konuştuğu hiçbir durum yoktur ki O, onların dördüncüsü olmasın...” (Mücâdele, 58:7)

“Gayr-ı mütenahî bir daire-i kudretten bir şey hariç kalmaz” ifadesi ise Allah’ın kudretinin sınırsızlığını anlatır. Eğer “şu şey Allah’ın kudretinin dışında” denilseydi, bu durumda kudret bir noktada sona eriyor demek olurdu. Oysa sonsuzluk, sınır kabul etmemektir. Bir şeyin dışında kalan bir alan varsa, artık orada bir sınır var demektir ve bu da sonsuzluk iddiasını ortadan kaldırır. Yani kudret sonsuzsa, hiçbir şey onun dışında kalmaz.

وَمَا أَنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ

“Siz ne yerde ne de gökte Allah’ı aciz bırakamazsınız.” (Ankebût, 29:22)

وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ

“Allah her şeye kadirdir ve Allah her şeyi kuşatmıştır.” (Talâk, 65:12)

إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُن فَيَكُونُ

“Bir şeyin olmasını dilediğinde ona sadece ‘Ol’ der, o da oluverir.” (Bakara, 2:117)

“Ve illâ gayr-ı mütenahînin tenahisi lâzım gelir” cümlesi bu mantığı kesin bir şekilde bağlar. Yani eğer sonsuz olduğu söylenen bir şeyin dışında bir şey tasavvur edilirse, bu durumda sonsuzluk sınırlanmış olur. Bu ise açık bir çelişkidir. Çünkü sonsuz, tanımı gereği sonu ve sınırı olmayan demektir; sınır koyulduğu anda artık sonsuzluk ortadan kalkar.

Bunu daha somut anlamak için basit misaller düşünülebilir: Güneş ışığının her yeri kapladığı söylendiğinde, “şu köşe tamamen güneşten bağımsızdır” denilemez; denilirse, artık güneş

her yeri kaplamıyor demektir. Yine bir devletin bütün ÷lkeye hâkim olduğu söylenip de bir bölge için “buraya hükmü geçmez” denirse, o devlet tam hâkim değildir. Aynı şekilde “sonsuz” denilen bir şeyin dışında bir alan hayal edilirse, o artık sonsuz değildir.

Neticede bu ifadeler şunu açıkça ortaya koyar: Allah’ın ilmi her şeyi kuşattığı için hiçbir şey O’ndan gizlenemez; kudreti sonsuz olduğu için hiçbir şey O’nun kudretinin dışında kalmaz. Eğer aksini düşünmek mümkün olsaydı, bu Allah’ı sınırlamak anlamına gelirdi ki, bu da sonsuzluk hakikatine zıttır.

Ve keza hikmet-i İlahiye her şeye değeri nisbetinde feyiz veriyor. Ve herkes bardağına göre denizden su alabilir.

Çünkü İlahî hikmet, gelişi güzel değil; ölçüyle, mizanla ve tam yerinde tecellî eder. Her varlığa, kabiliyetinin kaldırabileceği kadar ihsan edilir. Zira fazla verilse taşar, az verilse noksan kalır; hikmet ise ne israf eder ne de eksik bırakır. Bir çekirdeğe koca bir ağaç programı verilirken, bir taşa o vazife yüklenmez. Bir arıya bal yapma sanatı verilirken, bir sineğe aynı vazife verilmez. Her şey, kendi istidadı kadar nasip alır.

İnsan da böyledir. Kimin kalbi ne kadar açılmışsa, o kadar feyiz alır. Kimi bir damla ile yetinir, kimi bir ırmak gibi akar. Çünkü deniz aynı denizdir; fakat alan kaplar farklıdır. Bir fincan denizden ancak fincan kadar alabilir, bir testi ise testi kadar... Deniz eksilmez, fakat alanın miktarı değişir.

Demek mesele denizin azlığı değil, kabın küçüklüğüdür. O hâlde yapılacak şey, denizi sorgulamak değil; kabı büyötmektir. Kalbi genişletmek, istidadı inkişaf ettirmek, talebi artırmaktır. Zira veren eksik vermez; fakat alan, kendini ne kadar açarsa o kadar alır.

وَإِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ

“Hiçbir şey yoktur ki hazineleri bizim katımızda olmasın. Biz onu ancak belirli bir ölçüyle indiririz.” (Hicr, 15:21)

Yani: Veriliş rastgele değil, her şey **ölçüyle ve hikmetle.**

أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَالَتْ أَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا

“Allah gökten su indirir; vadiler kendi ölçülerine göre dolar.” (Ra’d, 13:17)

Yağmur aynı ama her vadi **kendi kapasitesi kadar alır.**

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ ۚ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا

“Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, ona pek çok hayır verilmiştir.” (Bakara, 2:269)

Ve keza mukaddir olan Kadîr-i Hakîm’in büyüğe olan teveccühü, küçüğe olan teveccühüne mani olamaz.

Bu cümlede neden özellikle “**Kadîr**” değil de “**Mukaddir**” ile başlanmış? Çünkü burada anlatılan mesele sadece kudret değil; **aynı anda sayısız şeyi düzenli ve ölçülü şekilde idare etmek** meselesidir.

- **Kadîr** → Yapmaya gücü yeter
- **Mukaddir** → Ölçer, planlar, her şeye ayrı ayrı miktar verir.

Bir insan düşün: Büyük bir işi planlarken küçük detayları kaçıır. Küçük şeylere dikkat edince büyük resmi bozar. Çünkü onun **takdir gücü sınırlıdır**

Ama Allah için: Galaksileri takdir ederken atomu unutmaz. Bir hücreyi ölçerken yıldızları ihmal etmez. İşte bu yüzden “**mukaddir**” deniliyor.

O’nun kudreti sonsuzdur; bölünmez, parçalanmaz ve bir şeye yönelmesi diğerinden alıkoymaz. İnsan ise sınırlıdır: Büyük bir işle meşgul olunca küçükleri ihmal eder, bir şeye dikkat kesilince diğerinden gaflet eder. Fakat Kadîr-i Hakîm için böyle bir kayıt düşünülemez. O’nun bir zerreye olan nazarı, bir güneşe olan nazarından geri değildir.

Nasıl ki güneş, bir anda hem denizleri aydınlatır hem de bir damlanın içine girer; hem dağları ışıklandırır hem de bir cam parçasında tecellî eder. Büyükle meşguliyeti, küçüğe olan tecellîsine engel olmaz. Aynen öyle de, koca galaksileri idare eden kudret, bir atomu da aynı anda hikmetle tedbir eder.

Hatta küçüğe olan ihtimam, büyüğe olan ihtimamdan eksik değildir. Bir ağacın yaratılması ne kadar sanatlı ise, bir çekirdeğin yaratılması da o kadar harikadır. Bir insanın yüzündeki gözün

teşkilî ne kadar ince ise, göklerin tanzimi de aynı kudretin eseridir. Çünkü kudret için büyük-küçük farkı yoktur; fark, ancak mahlûkun nazarındadır.

Demek ki: **Bir yıldızı yaratmak, bir zerreyi yaratmaktan daha zor değildir. Bir zerreye meşgul olmak, bir âlemi ihmal etmeyi gerektirmez. Zira O, Kadîr'dir... Hakîm'dir... ve ihatası her şeyi beraber kuşatır.**

وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ۚ وَمَا مَسَّنَا
مِنْ لُغُوبٍ

**And olsun ki, gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları altı günde yarattık
ve Biz bir yorgunluk da duymadık. Kaf Sûresi(50) 38. Ayet**

مَا خَلَقْنَاكُمْ وَلَا نَبْعَثُكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ

“Sizin yaratılmanız ve diriltilmeniz ancak tek bir kişinin yaratılması gibidir.”
(Lokman, 31:28)

Milyarlar ↔ bir kişi. Kudret açısından fark yok

وَكَانُوا يَقُولُونَ أَإِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا ءَأِنَّا لَمَبْعُوثُونَ ۚ أَوَآبَاؤُنَا
الْأَوَّلُونَ

قُلْ إِنَّ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ ۚ لَمَجْمُوعُونَ إِلَىٰ مِيقَاتِ يَوْمٍ مَّعْلُومٍ

Ve şöyle diyorlardı: “Sahi biz, ölüp de toprak olduktan ve kemik yığınının dönüşükten sonra mı, yani biz o halde iken mi yeni bir yaratılışla tekrar diriltileceğiz? Bu, olacak şey değil!” “Gelip geçmiş atalarımız da mı?”

De ki: “Hem şu ana kadar yaşayıp gitmiş olanlar, hem de siz ve sizden sonra gelecekler;” “Hepiniz bilinen bir günün buluşma vaktinde mutlaka bir araya

toplanacaksınız!”

Vâkıa Sûresi 47-50

Ve keza maddeden mücerred zahir ve bâtın olan muhit bir nazara, en büyük bir şey gibi en küçük bir şeyi veya nev bir ferdini gizletemez.

Çünkü maddeden mücerred olan bir nazar, kayıtlı değildir; ne mekânla sınırlanır ne de perdelerle engellenir. Maddî göz, duvarla durur, mesafe ile zayıflar, küçüğü görmekte zorlanır; fakat maddeden münezzehe olan ilâhî nazar için ne uzaklık vardır ne yakınlık, ne büyüklük vardır ne küçüklük. Her şey onun huzurunda birdir.

Nasıl ki insan, bir haritaya baktığında şehirleri, köyleri, yolları aynı anda görebilir; biri diğerine engel olmaz. Veya bir aynada hem büyük bir dağ hem de küçük bir taş birlikte yansır; büyüklük küçüklüğü örtmez. Aynen öyle de, muhit olan bir nazar için kâinatın bütünü ile bir zerre arasında gizlenme bakımından fark yoktur. Hatta küçüklük, gizlenmeye sebep olmaz; bilakis o nazar, en ince detaylara kadar nüfuz eder. Bir yaprağın damarlarını, bir hücrenin içindeki düzeni, bir kalbin içinden geçen niyeti aynı anda görür. Çünkü o nazar, zâhiri gördüğü gibi bâtını da görür; görüneni bildiği gibi gizlenenini de bilir.

Demek ki: **Büyüklük gizlenmeye sebep olmadığı gibi, küçüklük de saklanmaya vesile değildir.**

Zira her şeyi kuşatan bir nazarın karşısında, ne perde kalır ne de mahrem bir saha.

Bu hakikati Üstad Hazretleri “ilm-i ezeli” bahsinde şöyle ifade eder:

“Manzar-ı a'lâdan, ezelden ebede kadar her şey, olmuş ve olacak, birden tutar, ihata eder bir makam-ı a'lâdadır.”

Yani Allah'ın ilmi, zamanı parçalara bölerek değil; geçmiş, hâli ve geleceği bir anda kuşatarak bilir. Bu yüzden bir şeyin küçük veya büyük olması, uzak veya yakın bulunması O'nun nazarında fark teşkil etmez.

Bu mânâ, rivayette geçen şu ifadede de latif bir şekilde dile getirilir:

“Allah'ım! Sen manzar-ı a'lâdasın; her şeyi görürsün, ben göremem...” (İbn Ebi Şeybe, el-Musannef, Riyad, 1409, 2/95)

Kul burada aczini itiraf eder: Biz parça parça görürüz, sınırlı görürüz, çoğu zaman da göremeyiz. Fakat O'nun nazarı, her şeyi birden ihata eden yüce bir bakıştır.

İşte bu sebeple, o muhit nazar için:

- Koca yıldızlar ile bir zerre arasında gizlenme farkı yoktur.
- Bir nev'in tamamı ile onun tek bir ferdi aynı açıklıkla bilinmektedir.
- Zâhirde olan da, bâtında gizlenen de aynı derecede açıktır.

Nasıl ki yüksek bir noktadan bakan bir kimse, geniş bir ovayı bütün detaylarıyla birlikte görebilir; küçük bir taş da o nazardan saklanamaz, büyük bir dağ da... Aynen öyle de, "manzar-ı a'lâ"dan bakan ezeli ilim için, kâinatın tamamı ile en küçük parçası arasında gizlenme cihetiyle hiçbir fark yoktur.

Demek ki: **Gizlenmek, ancak sınırlı nazarlara göredir. Muhit ve mücerred olan ilâhî nazar için ise, her şey aynı anda, apaçık ve perdesizdir.**

يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي
السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ ۗ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ

Lokman: "Ey oğulcuğum! İşlediğin şey, bir hardal tanesi ağırlığınca olsa da, bir kayanın içinde veya göklerde yahut yerin derinliklerinde bulunsa, Allah onu getirip meydana kor. Doğrusu Allah Latif'tir, haberdardır". Lokman Sûresi(31)

16. Ayet

**Ve keza küçük olan bir şey, mazhar ve mahal olduğu sanat nisbetinde büyür.
Ve küçük şeylerin neveleri büyük olurlar.**

Çünkü küçüklük, yalnız cismin hacmiyle ölçülür; fakat hakiki büyüklük, üzerinde tecellî eden sanatın derinliği ve mânâsı ileler. Bir şey ne kadar ince, ne kadar sanatlı ve ne kadar çok hikmeti içinde barındırıyorsa, o nisbette kıymet kazanır ve manen büyür. Zira sanat, büyüklüğün değil; kudretin, ilmin ve hikmetin aynasıdır.

Meselâ küçücük bir tohum düşün: Eline sığar, hatta fark edilmeden yere düşer. Fakat o çekirdeğin içinde koca bir ağacın programı saklıdır. Dalları, yaprakları, meyveleri, hatta binler çekirdeğiyle beraber bir âlem onun içine dercedilmiştir. İşte bu cihetle o küçük çekirdek, manen bir ağaç kadar değil, belki bir bahçe kadar büyür.

Yine bir insan hücrelerine bak: Gözle zor seçilir. Fakat içinde işleyen sistemler, bilgi, düzen ve faaliyet, bir fabrikanın hatta bir şehrin işleyişini andırır. Demek ki küçüklük, basitlik değildir;

bilakis çoğu zaman daha yoğun bir sanatın mahallidir.

“Ve küçük şeylerin neveleri büyük olurlar” ifadesi ise şu hakikate işaret eder: Tek bir fert küçük olabilir; fakat onun ait olduğu tür, geniş bir âlemi temsil eder. Bir tek arı küçük bir canlıdır; fakat “arı nev’i”, baldan polinasyona kadar bütün bir ekosistemi kuşatan büyük bir sistemdir. Bir tek damla su küçük görünür; fakat su nev’i, yeryüzünün hayatını taşıyan devasa bir hakikattir.

Demek ki: **Bir şeyin küçüklüğüne bakıp değersiz zannetmek, sanatı görmemektir. Zira küçükte büyük sırlar, azda çok mânâlar, zerrede âlemler saklıdır.**

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا

“Şüphesiz Allah, bir sivrisineği ve ondan daha küçüğünü misal vermekten çekinmez.” (Bakara, 2:26)

Küçücük bir varlık: ama içinde büyük hikmetler var. Küçük = değersiz değil.

الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ

“O, yarattığı her şeyi en güzel şekilde yapmıştır.” (Secde, 32:7)

“Her şey” → büyük-küçük ayrımı yok hepsi sanatlı.

Ve keza azamet-i mutlaka şirketi aslâ kabul etmez.

Çünkü azamet-i mutlaka, yani hiçbir kayıtle sınırlanmayan mutlak büyüklük ve hâkimiyet; zatı gereği **parçalanmayı, paylaşılmayı ve ortaklığı reddeder.**

Zira **azamet**, sınır tanımamaktır; **mutlak azamet** ise hiçbir cihetle kayıt kabul etmemektir. Eğer o kudrete bir ortak tasavvur edilseydi, o zaman kudret ikiye bölünmüş olurdu. Bölünen ise artık mutlak değildir. Demek ki şirk, azameti küçültmek; mutlak olanı sınırlı hâle getirmektir.

Eğer ortak olsaydı, bu ya bir **acz** (yetersizlik) gösterirdi, ya bir **ihtiyaç** (yardım alma

zorunluluğu) doğururdu, ya bir **kusur** (tek başına yapamama) ifade ederdi, ya da bir **sınır** koyardı.

Hâlbuki azamet-i mutlaka:

- aczi reddeder, çünkü kudret sonsuzdur
- ihtiyacı reddeder, çünkü kendi kendine kâfidir
- kusuru reddeder, çünkü kemali nihayetsizdir
- sınırı reddeder, çünkü ihatası her şeyi kuşatmıştır

Öyleyse bu azamet, hiçbir cihetle “başkasıyla birlikte iş görme”yi kabul etmez. Çünkü birlikte yapmak, ya yetmemekten ya da bölünmekten gelir. Mutlak olan ne bölünür ne de yardıma muhtaç olur.

Bunu basit bir misalle düşün:

Bir sultan düşün ki mutlak hâkimdir; bütün ülke onun tasarrufundadır. Eğer biri çıkıp “şu bölge de benim” dese, artık o sultan mutlak hâkim değildir. Ya gücü yetmemiştir ya da hâkimiyeti sınırlanmıştır. İşte bu, azametın iptalidir.

Aynen öyle de: Kâinatın her zerresinde aynı kudret, aynı nizam, aynı hikmet işliyor; bu, tek ve mutlak bir azametın eseridir. O azamet, zereden galaksiye kadar her şeyi kuşatmışsa, artık onun dışında bir saha yoktur ki oraya başka bir el uzansın.

“O kudrete acz, o kibriyaya kusur, o kemale noksan, o ihataya kayıt ve o nihayetsizliğe nihayet veren bir şirk; hiçbir vecihle mümkün değildir.”

Ve keza fevkalâde bir suhulet, hârîka bir süratle, mu’ciz bir itkan ve intizamla cûd-u mutlakdan akan âsârdan anlaşılıyor ki mikrop gibi en küçük ve daha küçük havaî, maî, türabî hayvanlar boş zannedilen âlemin yerlerini doldurmuşlardır.

Bu cümle, kâinattaki yaratılışın beş büyük özelliğine dikkat çeker: suhulet (kolaylık), sürat (hız), itkan (kusursuzluk), intizam (düzen) ve cûd (ihsan ve cömertlik).

1. Fevkalâde bir suhulet (olağanüstü kolaylık)

Kâinatta işler öyle bir kolaylıkla cereyan eder ki, çokluk hiç zorluk doğurmaz. Bir ağaç yapmakla bir meyve yapmak, bir baharı yaratmakla bir çiçek yaratmak arasında kudret açısından fark yoktur. Bu, kudretin sınırsızlığını gösterir.

2. Hârîka bir sürat (olağanüstü hız)

Yaratılıştaki akılları hayrette bırakan bir sürat vardır. Baharda milyonlarca canlı bir anda ortaya

çıkır; hücreler, tohumlar, canlılar süratle vücut bulur. Bu kadar hız içinde şaşırma olmaması, ilmin ihatasını gösterir.

3. Mu'ciz bir itkan (kusursuz sağlamlık ve sanat)

Her şey öyle sağlam, öyle ince ve öyle hikmetli yapılmıştır ki, en küçük varlıkta bile büyük bir sanat okunur. Bir hücre, bir sistem gibi işler; bir sinek, adeta bir mucizedir. Bu, yaratılışın rastgele değil, bilinçli ve hikmetli olduğunu gösterir.

4. Kâmil bir intizam (mükemmel düzen)

Bu kadar çokluk ve sürat içinde en küçük bir karışıklık yoktur. Türler karışmaz, vazifeler şaşmaz, düzen bozulmaz. Her şey yerli yerinde, tam vaktinde meydana gelir. Bu da tek bir idare ve mutlak bir hâkimiyeti gösterir.

5. Cûd-u mutlak (sonsuz ihsan ve cömertlik)

Bütün bu faaliyetler, sonsuz bir ihsanın eseridir. En küçük canlıdan en büyüğe kadar her şeye hayat, rızık ve imkân verilmiştir.

Bu ifade, ilâhî ihsanın ve yaratılışın ne kadar yaygın ve kuşatıcı olduğunu gösterir. İnsan çoğu zaman yalnız büyük varlıklara bakar; dağları, yıldızları, ağaçları görür. Fakat hakikat, sadece büyükte değil; bilakis **en küçükte daha yoğun bir şekilde tecellî eder.**

Çünkü “cûd-u mutlak”, yani sonsuz ihsan ve cömertlik, yalnız büyük varlıkları yaratmakla kalmaz; en küçük boşlukları bile ihmal etmez. Hava boş zannedilir, fakat sayısız görünmez canlıyla doludur. Su sade görünür, fakat içinde adeta bir hayat âlemi kaynar. Toprak cansız sanılır, hâlbuki içinde milyonlarca mikro varlık sürekli faaliyet hâlinindedir.

Bu da gösterir ki: **Kâinatta “boşluk” yoktur; boş zannedilen yerler vardır.** Çünkü o boşluklar bile hayatla, sanatla ve hikmetle doldurulmuştur. Ayrıca bu durum, kudretin kolaylığını da gösterir: Eğer bu küçük varlıkların yaratılması zor olsaydı, bu kadar çok ve bu kadar yaygın olmazdı. Hâlbuki milyarlarcası, hem de aynı anda, aynı düzen içinde var ediliyor. Ne bir karışıklık var, ne bir gecikme... Bu da onların **bir tek kudretin, bir tek iradenin ve bir tek ihsanın eseri** olduğunu açıkça gösterir.

Demek ki:

- Küçükler ihmal edilmemiştir
- Görünmeyenler başıboş değildir
- Boşluklar boş bırakılmamıştır

Ve netice olarak: **“Sonsuz ihsan sahibi olan Zât, kâinatın hiçbir noktasını sanatsız, hayatsız ve hikmetsiz bırakmamıştır.”**

Bu beş hakikat—fevkalâde bir suhulet, hârika bir sürat, mu'ciz bir itkan, kâmil bir intizam ve cûd-u mutlak—birlikte öyle bir hakikati ilan eder ki: Bu kâinat ne boşluk kabul eder ne ihmal;

her zerresi sanatla dokunmuş, her anı hikmetle örölmüş, her köşesi ihsanla doldurulmuş bir mucize-i kübrâdır; böyle bir tecellî karşısında hayret secdeye dönüşür, akıl teslim olur, kalp boyun eğer.